

ЗНАК – АРХЕТИП – МІФОПОЕТИКА: ФІЛОСОФСЬКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

УДК 821.161.1(09)+Чижевський

Михайло НАЄНКО,

д. філол. н., професор,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка

ТВОРЧІСТЬ ГОГОЛЯ В НІМЕЦЬКОМОВНИХ ПРАЦЯХ ДМИТРА ЧИЖЕВСЬКОГО

У статті осмислюється рецепція М. Гоголя в німецькомовних працях Дмитра Чижевського, підкреслюються виявлені у його творчості ознаки українського характеру, наголошується, що зі школи цього письменника виник сюрреалізм.

Ключові слова: романтизм, бароко, рецепція, гіпербола, соціальна верства, національний характер.

Дмитро Чижевський (1894-1977) – відомий український і російський славіст, філософ ХХ століття. Значну частину своїх праць він написав і надрукував за кордоном німецькою мовою. На цій підставі деякі славісти Німеччини зараховують його до «своїх» учених, використовуючи, щоправда, доволі м'яке формулювання: «Батьківщина його вибору – Німеччина» [1, 238]. Це формулювання належить нещодавно померлому Вернеру Кортгаазе, який наразі, порівняно з іншими, найбільше зробив для вивчення біографії Д. Чижевського й для утвердження його імені серед найвідоміших представників європейської філософії ХХ століття, таких, як Е. Гуссерль, М. Гайдеггер, Г. Гадамер. Належність Д. Чижевського до цього кола підтверджують такі факти. Ще 1929 р. він писав: «У Парижі він [Гуссерль. – М. Н.] дещо чув про мої (російські) [дужка Д. Чижевського. – М. Н.] роботи й тепер почав незаслужено високо оцінювати їх» [1, 289]. Того ж 1929 р. М. Гайдеггер писав Д. Чижевському, щоб той із Праги приїхав узимку на зустріч із ним, а тісні контакти Д. Чижевського й Г. Гадамера тривали впродовж п'ятдесяти років. Усі листи Д. Чижевського до Г. Гадамера починалися зі слів: «Милий Гадамере», сам Г. Гадамер написав до збірника, присвяченого 70-річчю Д. Чижевському, статтю «Людина і мова», а в останні роки життя (точніше, 1995 р.) передав Вернеру Кортгаазе дуже теплий (п'ять сторінок друкованого тексту) «Спогад про

Дмитра Чижевського» [1, 292]. Йдеться, отже, про Д. Чижевського як про сучасника, багато в чому соратника, а багато в чому й опонента видатних мислителів ХХ ст. Адже не випадково в Україні засновано академічну премію імені Д. Чижевського за видатні досягнення в царині філософії. Тому судження цього великого філософа про М. Гоголя для нас є дуже важливими.

Певну частину німецькомовних праць Д. Чижевського в Києві перекладено й перевидано. Надруковано, наприклад, співробітниками Інституту філософії НАН України та видавництвом «Смолоскип» його філософські твори в 4-х томах [4], монографії «Порівняльна історія слов'янських літератур» [3] (науковий проект і передмова моя, переклад з німецької на українську Олесі Костюк та Миколи Ігнатенка), «Історія російської літератури. Романтизм» (проект і передмова також мої, переклад Олесі Костюк). Є в Д. Чижевського ще й «Нариси з історії філософії на Україні» (1931) [5], де М. Гоголю присвячено окремий розділ, докладно аналізувати який наразі не буду, але деякі міркування наведу.

Філософи відзначають, що Д. Чижевський помітив у думках М. Гоголя виявлення дуже важливих рис українського характеру, таких, як емоційність, чуттєвість і ліризм, а також – індивідуалізм, спрямованість до свободи і внутрішній (психологічний) тип схвильованості й постійної тривоги [6]. Не менш цікавими є судження Д. Чижевського про те, які безодні відкрив М. Гоголь у людських душах: «З неймовірною силою відчуваючи красу, він з такою ж силою відчув мерзоту, пиху, байдужість, млявість, неробство, затемненість душі, холодні уста, черстве серце, душевну чорноту, мертвий застій – таких визначень у художньому словнику М. Гоголя повно-повнісінько. Але ж і не про злочинців-злочинців і душогубів ідеться, про злочинство й душогубство у власних душах, які не знають високих цілей, занедбують себе й сприяють заростанню душ бур'янами» [5, 126]. На питання, чи є вихід з такого стану душі, Д. Чижевський знаходить відповідь в уявленнях М. Гоголя про віру й Божественне призначення людини. Останній й розділ про філософію М. Гоголя в Д. Чижевського має назву «Гімн Красі Небесній». Усі слова – з великої літери, так само, як уживав їх сам М. Гоголь. Краса Небесна для нього – це служіння Господу, потреба постійного прагнення людини туди, нагору, до Верховної Вічної Краси. Останнє його бажання зводилося саме до того, «щоби бути хоч трохи спроможним проспівати Гімн Красі Небесній» [5, 138].

Про все це наша недавня радянська філологія, звичайно, замовчувала. Сказати, що автор «Мертвих душ» і «Вибраних місць...» – надзвичайно віруюча людина, що він був переконаний у Божественному призначенні людини, дорівнювало тому, щоб стрибнути з літака без парашута. Крім того, не дозволено було висловлювати сумніви про належність М. Гоголя до реалістичного напрямку (пригадаймо відому книгу Г. Гуковського «Реалізм Гоголя», 1959). Д. Чижевський з цього приводу розмірковував так: «З особливою впертістю свою генеалогію від Гоголя намагалися виводити реалісти. Але поетика Гоголя відрізняється від реалістичної тим, що Гоголь ніколи не намагався зображене ним уподібнювати дійсності. Не лише брунатна свиня, що захищає інтереси свого хазяїна, неймовірна; не реальні й поміщик, одягнутий у брунатний костюм із блакитними рукавами, і пані, що відкусила носа асесору; також купівлю мертвих душ зображено навряд чи реалістично. Гоголь сам наводить сумніви глядача й читача щодо створених ним типів і подій, коли наводить несамопитий вигук одного пана після перегляду «Ревізора»: «Навіть хабаря дають не так!». Самого ж Гоголя зовсім не цікавило, як саме дають чи беруть хабарі. Його найулюбленіші художні прийоми – гіпербола й оксиморон» [7, 111]. Стиль М. Гоголя, як писав Д. Чижевський, є найбільш «неправильним» серед створеного російською мовою професійними письменниками в усі часи. М. Гоголь вживає не лише слова, яких немає в жодному словнику російської мови і які не вживаються в жодному з її діалектів; він навіть використовує форми, заборонені граматиками й відсутні в живому мовленні. Д. Чижевський наводить такі «відсутні» в російській мові, але вживані М. Гоголем слова й висловлювання, як «ребёнки», «котёнки», «воробьёнки», «доски накладены», «бричка выкачана», «песни с деревни», «целуют где-где сумрачное море», «был узрён», «оглохлый», «стосковалый взор», «спокойся», «растоскует», «воздымилась», «розовая дальность», «меня предчувствие берёт», «взъехал во двор», «свет досягнул до забора», «на бюро» і навіть «он меня понравил». Це не лексична недбалість чи наслідки впливу української мови (як може хтось подумати); це данина стилю бароко, який, здавалося б, полишив літературну арену, але який існував у М. Гоголя як найнеочікуваніша форма романтизму. Практичне втілення цих стилів – у дивовижних гіперболах і неймовірних оксиморонах. Речі у письменника «огромные», «чудовищные», «страшилища», «невиданные»,

«небывалые»; М. Гоголь, пише Д. Чижевський, говорить про об'єкти, які «неможливо описати», які не побачиш навіть «уві сні», є навіть речі, що «ні на що не схожі». Все у нього сяюче, «нестерпно світле», із люльки одного курця валить такий дим, «як із димаря пароплава»; один мужик сміється так голосно, ніби одночасно ревуть два воли... Є у М. Гоголя і рот такий заширокий, як арка Петербурзького Головного штабу, до речі, заввишки чотири поверхи. Люди іноді зображені як «потвори», не наділені людськими якостями (щось подібне, підкреслює Д. Чижевський, притаманне лише творам Едгара По). Іноді М. Гоголь наділяє зображуване взаємовиключними властивостями: вину притаманні якості і бургундського, і шампанського водночас; ремісник Василь Федоров – «іноземець», який народився і в Лондоні, і в Парижі; Городничий відзначає двічі свої іменини: його звать Антон, але іменинник він і на Онуфрія; молодій рудій кобилі – сімнадцять років; державний чиновник з'являється у вигляді фагота або носа, що втік від свого хазяїна [7, 112-113]. Такі гіперболи й оксиморони – лише видима частина співіснування у М. Гоголя бароко і романтизму. Ці дві літературні стихії були так глибоко засвоєні письменником, що вплинули на його особисте життя. Людська драма М. Гоголя, що стала причиною його передчасної смерті, значною мірою зумовлена боротьбою в ньому саме цих двох духовно-естетичних первнів.

По-своєму вирішує Д. Чижевський також проблему всім відомої «натуральної школи». Радянське літературознавство вбачало в ній чи не «чистий» реалізм, але Д. Чижевський висловлюється про неї лише як про різновид романтизму. Що мається на увазі, видно, наприклад, з такого його судження: «натуральна школа» ніби «готувала перехід літератури від романтизму до реалізму. Але по суті своїй це був лише інший романтичний напрям, який замість того, щоб неземний світ протиставити земному, намагався зображувати лише земне життя, але так відразливо, щоб розбудити людське прагнення іншого, вищого світу [7, 115].

Поетика М. Гоголя є надзвичайно багатою, що властиве всім письменникам «натуральної школи». Д. Чижевський виокремлює в ній [4, 170] насамперед гротеск як домінуючу форму зображення, парадоксальну гіперболу, а також належність героя до нижчих верств суспільства й оперування сюжетами виключно з життя чиновників найнижчих рангів. Середовище персонажів – це переважно бруд, пейзажі – «прозаїчні» й непривабливі (туманний сірий, дощовитий

Петербург); навмисне акцентуються побутові речі, за яким людина ніби ховалася: їжа, паління, кашель, чихання, випадкові, не суттєві жести, міміка. Зображені люди в таких ситуаціях сприймаються як смішні, хворі, до того ж – погано вдягнені, їхнє розмовне мовлення – нерозбірливе, вульгарне, під час розмов вони затинаються тощо. А композиція творів ніби навмисне рвана, частими є відступи, вражає набридлива стилістична незлагодата тощо. Д. Чижевський з гіркотою підкреслює, що традиція «натуральної школи» в російській (і в українській, до речі) літературі мала не лише позитивний розвиток. Деякі молоді письменники ставали епігонами творчості М. Гоголя, адже запозичували в нього лише окремі стилістичні риси, що призвело до створення однобічних, іноді гротескних, образів. Окрім М. Гоголя, на молодих письменників, звичайно, мали вплив французька (Жюль Жанен) та англійська (Чарлз Діккенс) літератури, наслідком чого типовою стала не дуже поетична, швидше – психологічна замальовка з життя різних, але переважно нижчих шарів суспільства. Я докладно зупиняюся на цьому, тому що в російських історіях літератури нічого подібного про «натуральну школу» не прочитаєш. Як приклад наведу судження про «натуральну школу» з чотиритомної «Історії російської літератури», що вийшла друком у Ленінграді на початку 1980-х років. Його автор, щоправда, прикривається авторитетом В. Белінського, але це не рятує становища, й історико-літературна картина подається викривлено. «Термін «натуральна школа», – йдеться у вищезгаданій праці, – виявився зручним для Белінського, бо давав можливість окреслити конкретну форму існування гоголівського реалізму в літературі 40-х рр.» [8, 609]. Огріхи цього судження, звичайно, є наслідком нав'язаного літературознавству соцреалістичними догматами реалізоцентризму в розумінні класичної російської літератури, але автор наведеного висловлювання міг би, звичайно, і самотійно придивитися до форми, до типу художнього мислення М. Гоголя, які зовсім чужі реалізму. Теза Д. Чижевського про те, що внутрішній пафос «натуральної школи» був пов'язаний із романтичним за своєю природою заклик до людських і Божественних ідеалів, безумовно, стосується і творчості М. Гоголя. Доводити це навряд чи необхідно; достатньо дослухатися, скажімо, до останньої репліки повісті «про двох Іванів» («Нудно на цьому світі, панове!» – II, 276), або до кричущої фрази, що почулася Акакію Башмачкіну з «Шинелі» («Я брат твій» – III, 144), або до запитувального поклику невідомо кого –

чи то наратора, чи то героя Чичикова, чи то автора – із заключної частини першого тому «Мертвих душ» («Русь, куди ж несешся ти? Дай одвіт. Не дає одвіту» – VI, 274).

Типологічно подібного М. Гоголю письменника у світовій літературі знайти важко. Епігонів-плагіаторів було, звичайно, багато; про них можна говорити й у зв'язку з відомим висловом Ф. Достоевського «усі ми вийшли з «Шинелі» Гоголя», й у зв'язку з демонологією автора «Майстра і Маргарити», й у зв'язку з літературою магічного реалізму останньої третини XX століття... З різким судженням українського поета Є. Маланюка, що всі російські прозаїки, які прийшли в літературу після М. Гоголя, є його плагіаторами [9, 208], можна, звичайно, дискутувати; але навряд чи можна опротестувати думку одного з представників латиноамериканської магічної прози М.-О. Сильви, що «Мертві душі» для нього завжди залишалися книгою «найчудеснішою з усіх, написаних людством» [10, 356]. Між тим, Д. Чижевський знайшов М. Гоголю відповідний контекст і в слов'янських, і в інших літературах. Ідеться про його судження в книзі «Порівняльна історія слов'янських літератур» [Нім. 1968]. Тут важливим є акцент Д. Чижевського на тому, що слов'янські літератури (особливо – російська, представлена М. Гоголем, Л. Толстим, Ф. Достоевським) «ніколи не плелися в хвості західноєвропейських літератур» [11, 45]. Зокрема, гоголівський «Тарас Бульба» (як і пушкінська «Капітанська дочка», «Чорна рада» українця П. Куліша, деякі романи поляка М. Чайковського) є найяскравішим прикладом вальтерскоттівської традиції у світовій літературі [11, 163]. По-друге, Д. Чижевський говорить також про деяких романтиків, що пізніше знайшли собі місце серед реалістів, але є великий сумнів, зауважує учений у дужках, що до них належить і М. Гоголь [11, 41]. По-третє, «натуральна школа» М. Гоголя, на думку Д. Чижевського, мала відгук не лише у творчості власне російських письменників (молодих Ф. Достоевського, І. Тургенєва та ін.), але й у російськомовних творах українців: Т. Шевченка, Є. Гребінки і П. Куліша [11,179]; також близький до «натуральної школи» і чеський письменник, сучасник М. Гоголя, Карел Маха (повість «Маринка») [11,179]; окремі риси цього напряму неважко помітити і в пізніх новелах німця Е.-Т. А. Гофмана, ранніх романах англійця Ч. Діккенса, французів О. де Бальзака, Ж. Жанена та ін.[11,179]. Якщо поглянути в майбутнє, то можна стверджувати, що від гоголівської «натуральної

школи» походить таке унікальне явище світового мистецтва, як сюрреалізм. Зачатки його були відчутні вже в окремих поетичних і живописних шуканнях Т. Шевченка (такі образні конструкції, як «закрий, серце, очі», зображення в картині живої статуетки), а в ХХ столітті він проявився в живописі Сальвадора Далі й інших авторів. Але це вже інша тема, що потребує спеціальної уваги.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кортгаазе В. Від Меланхтона до Коменського і Чижевського / В. Кортгаазе. – Дрогобич; Київ, 2005. – С. 238.
2. Чижевський Д. Філософські твори: В 4 т. / Д. Чижевський. – Київ, 2005.
3. Чижевський Д. Порівняльна історія слов'янських літератур / Д. Чижевський. – Київ : Видавничий центр «Академія», 2005.
4. Чижевський Д. Історія російської літератури. Романтизм / Д. Чижевський – Київ : Видавничий центр «Академія», 2009.
5. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Київ, 1992. – С. 126.
6. Горський В. Дмитро Чижевський як історик філософії України // Чижевський Д. Філософські твори. – Т. 1. – С. XXXVI.
7. Tschizewskij D. Russische Literaturgeschichte des 19. Jahrhunderts. 1. (Die Romantik. –München, 1964. – S. 111.
8. Лотман Л. Натуральная школа и проза начала 1850-х гг. / Л. Лотман // История русской литературы : В 4 т. – Л., 1981. – Т. 2. – С. 609.
9. Маланюк Є. Книга спостережень. Проза / Є. Маланюк. – Торонто, 1962. – С. 208.
10. Сильва М.-О. Долг художника // Писатели Латинской Америки о литературе / М.-О. Сильва. –М., 1982. – С. 356.
11. Tschizewskij D. Vergleichende Geschichte der slavischen Literaturen. Bd. 1, 2. – Berlin, 1968.

АННОТАЦІЯ

Наенко Михайл. Творчество Гоголя в германоязычных работах Дмитрия Чижевского.

В статье осмыслена рецепция Гоголя в немецкоязычных работах Дмитрия Чижевского, подчеркиваются выявленные в его творчестве черты украинского характера, определяется, что из школы писателя возник сюрреализм.

Ключевые слова: романтизм, бароко, рецепція, сюрреалізм, гіпербола, соціальний слой, національний характер.

SUMMARY

NayenkoMykhailo. M. Gogol's writings in D. Czyzhewski's German works.

The paper interprets M. Gogol's reception in German writings by Dmytro Czyzhewski. The author stresses peculiarity of philosopher's status in European

scientific discourse of XX century, which is proved with correspondences between Dmytro Czyzewski and high-ranked scientists: H. G. Gadamer and M. Heidegger. The features of Ukrainian character found by D. Czyzewski in M. Gogol's works are highlighted. The author defines, that the philosopher emphasized such features: emotionality, sensuality and lyricism, but also – individualism, striving for freedom and internal (psychological) type of excitement and constant alarm.

Special attention in the article is paid to a problem of realism in Gogol's writings. The author finds in D. Czyzewski's reception of Gogol's style proves, that writer's stylistics was a tribute to the Baroque style, which seemingly left the literary arena, but which existed in Gogol's novels as an unexpected form of romanticism. It is stated, that the philosopher pointed a practical implementation of these styles – the amazing and incredible Gogol's hyperbole and oxymoron. Things to writer become "Huge", "monster-like", "terrifying", "enormous", "impossible" and so on. M. Gogol, as D. Czyzewski wrote, talks about objects that are "impossible to describe", that couldn't be seen even in a "sleep dream", and even things that are "nothing to compare with".

D. Czyzewski isolates in Gogol's grotesque as the primary dominant form of images, paradoxical hyperbole and character belonging to the lower strata of society and operate solely scenes from the life of officials lowest ranks. The environment of the characters – it is mostly dirt, landscapes – "mundane" and unattractive (misty gray, rainy St. Petersburg) intentionally accentuated everyday things which people allegedly hide: feeding, smoking, coughing, sneezing, incidental, not essential gestures, facial expressions.

Reflecting D. Czyzewski's point of view on the Gogol's school, the article prolongs the problem, paying special attention to the development of the so called "natural school". Some young writers became imitators of M. Gogol's style: they just borrowed some stylistic traits that led to one-sided, sometimes grotesque and poor images. Aside M. Gogol, the young writers, due to author's statements, were influenced by French (Jules Zhanen) and English (Charles Dickens) literature. The results in default were not very poetic, rather a psychological sketch of the life of different (but mostly the lower) strata of society. Author dwells on this issue, because in Russian literary history "natural school" is highlighted in a different angle.

It is concluded, that Ukrainian surrealism origins of this writer's school.

Key words: romanticism, Baroque, reception, hyperbole, social strata, national character.